

TERMIZ TARIXINI O'RGANISH

Toshboltayev Islom Bahodir o'g'li. IIV Surxondaryo akademik

litseyi tarix fani o'qituvchisi.

mamasoatr@gmail.com +998 93 766 99 08

Anotatsiya: Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda qadim zamonlardan beri o'troq holda yashab kelayotgan insonlarni o'zida jamlagan navqiron Termiz shahri haqida qadimda juda ko'plab olimlar o'z asarlarida to'xtalib o'tgan. Markaziy Osiyo tarixi va mintaqa xalqlarining madaniy taraqqiyotini Termiz shahri tarixisiz hamda osori-atiqalarisiz tasavvur qilish nihoyatda qiyin. Jahon tarixiga munosib hissasini qo'shgan va qo'shib kelayotgan bu qadimiy shahar o'zining taraqqiyot bosqichida ko'pdan-ko'p hayajonli davrlarni boshidan o'tkazdi, necha ming yillar davomida tashqi dushmanlarning hujumlariga munosib qarshilik ko'rsatib "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri) unvoniga ega bo'ldi. Balki shu sababdan Termiz shahri azal-azaldan jahon tarixchilari va olimlari, ulug' allomalarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Eski Termiz, Chig'atoy ulusi, "Madinat ul-rijol" (Mardlar shahri), Termiz masjidlari, Termizlik sayyidlar, Fosih Havofiy, Kebekxon, Xudovandzoda Alo ul-Mulk.

Annotation: Historical studies show that many scientists have written about the ancient city of Termiz, which has been inhabited since ancient times in Central Asia. It is extremely difficult to imagine the history of Central Asia and the cultural development of the peoples of the region without the history and monuments of the city of Termiz. This ancient city, which has made a worthy contribution to the history of the world and continues to add to it, has experienced many exciting periods in its development stage, and for several thousands of years it has successfully resisted the attacks of foreign enemies and became "Madinat ul- got the title "Rijol" (City of Heroes). Perhaps for this reason, the city of Termiz has always attracted the attention of world historians and scientists, great scholars.

Key words: Central Asia, Old Termiz, TAKE, "Madinat ul-Rijol" (City of Heroes), Termiz mosques, Fosih Havofiy, Kebekxon, Xudovandzoda Alo ul-Mulk, Abulfazl Muhammad Bayhaqi.

Аннотация: Исторические исследования показывают, что многие ученые писали о древнем городе Термезе, который издревле был заселен в Средней Азии. Крайне сложно представить историю Средней Азии и культурное развитие народов региона без истории и памятников города Термеза. Этот древний город, внесший достойный вклад в мировую историю и продолжающий вносить в нее свой вклад, пережил немало захватывающих периодов в своем развитии и на протяжении нескольких тысячелетий успешно противостоял нападениям иноземных врагов и стал «Мадина́т ул» получила название «Рижол» (Город Героев). Возможно, по этой причине город Термез всегда привлекал внимание мировых историков и ученых, великих ученых.

Ключевые слова: Средняя Азия, Старый Термез, TAKE, «Мадина́т уль-Рижол» (Город Героев), термезские мечети, З. Фосих Хавафий, Кебекхон, Худовандзода Ало ул-Мулк, Абулфазл Мухаммад Байхақий.

Termizni o`rganish, shu jumladan arxeologik tadqiq qilish bobidagi yangi yuksalish XX asrning 60-yillari o`rtalariga to`g`ri keladi. Qoratepani tadqiq qilishga Ermitajning Sharq Bo`limi va Sharq xalqlari san`ati muzeyining qo`shma ekspeditsiyasi 1961-yildan kirishildi. Bu ekspeditsiya O`zR FA Tarix va arxeologiya instituti ko`magida tashkil qilindi. B.Y. Staviskiy muttasil rahbarlik qildi. Ushbu ekspeditsiya ishi 1994-yilga qadar davom etdi. Uning natijalari oltita maxsus to`plamlarda hamda jahonning qator mamlakatlarida e`lon qilingan ko`plab maqolalarida aks ettirildi. Ushbu tadqiqotlarning ilmiy ahamiyati juda katta. Jumladan, Qoratepaning buddaga taalluqliligi isbotlandi va O`rta Osiyoda yagona bo`lgan mazkur g`oya monastrining Termizda va umuman Baqtriyada buddizmning qaror topishi va rivojlanishidagi buyuk roli ko`rsatildi; u barpo etilgan va ish olib borilgan sana, budda san`atining o`ziga xosligi hamda alohida xususiyatlari topilgan haykaltaroshlik va rassomlik ashyolari, ayniqsa, arxitekturani tahlil qilish misolida aniqlandi.

Ko'plab moddiy va badiiy madaniyat ob'ektlari, tanga topilmalar puxta tahlil qilindi. Shuning uchun mazkur ekspeditsiya ish olib borgach, Termizning Kushonlar davridagi qiyofasi va mohiyati ilk bor yaqqol namoyon bo'ldi, deb aytish mumkin.

Qoratepani tadqiq qilishda epigrafik topilmalar- sopol parchalardagi yozuvlar hamda g'or ibodatxonalar va xujralar devoridagi graffitilar-tirnab yozilgan lavhalar alohida o'rin tutadi. Ular turli yozuvlar va turli tillarda- baqtr, braxmi, kxaroshtxi, o'rta forsda bo'lib, V.A. Livshin, V.G. Lukonin, T.V. Grek, V.V. Vertogradova, M.I. Vorobeva-Desyatovskaya, X.Xumbax, Y. Xarmatga singari buyuk tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ularni o'qish natijasida budda ruhoniylarining hamda monastr keluvchilarning ismlarini aniqlash, uning nomi "kxadevaka vixara"- "hukmdor monastri" ekanligini topish, Qoratepa buddaviylarining muayyan budda maktabiga mansubligini aniqlash, u yoki bu yozuv turning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish imkoni yaratildi.

XX asrning 60-yillari oxirida L.I. Albaum tomonida Qoratepadan shimoli-g'arbda 1 kilometr masofada joylashgan va u bilan yagona majmuani tashkil qiluvchi Fayoztepadagi yer yuzi monastrini qazish ishlari boshlandi. Fayoztepa va boshqa ob'ektlarda olib borilgan budda xaykaltaroshligi va rassomligi bo'yicha ajoyib topilmalarni qo'lga kiritish imkonini bergan tadqiqotlar natijalari, L.I. Albaumning bir necha maqolasidan tashqari, e'lon qilinmay qolib ketdi.

XX asrning 60-70-yillarida Termiz memoriy obidalarida ularning sanasini aniqlash, arxitekturasi va memoriy bezagi xususiyatini belgilashdan iborat bo'lgan katta tadqiqotlar olib borildi. Yodgorliklar mutaxassislar tomonidan ilk bor arxeologik tadqiqotlar qilindi. E.G. Nekrasovning Qirqqizda olib brogan, XIV-XV asrlarga oid bu obidaning chinakam sanasini asoslab bergan ishlarni alohida takidlash lozim. O'rta asrladagi Termiz arxitekturasi G.A. Pugachenkova, T.Pribitkova, V.L. Voronina, Z.A. Arshavskaya, Z.A. Hakimov. E.V. Rtvelad, Y.Z. Shvat, Nilsonning umumlashtiruvchi tadqiqotlarida tavsiflandi. Bunda Termiz arxitekturasining O'rta Osiyo arxitekturasidagi o'rni aniqlab berildi. Shu yillarning o'zida arxitektor V.A. Filimonov

tomonidan Hakim at-Termiziy memoriy majmuasida katta ko'lamda tamirlash ishlari olib borildi.

Mahalliy o'lkashunoslar va olimlarning faoliyati ham jonlanib ketdi. Surxondaryo viloyati o'lkashunoslik muzeyi tomonidan Eski Termiz shahrida material to'plash hamda uni hisobga olish bo'yicha katta ishlar olib borilmoqda. Bu muassasa ilgari ham kichikroq arxeologik tadqiqodlar olib borgandi. Ular orasida Eski Termiz qal'asida o'tkazilgan, Yunon-Baqtriya davridan to'kech o'rta asrlargacha bo'lgan madaniy qatlamlarni aniqlab, olamga mashhur qilgan birinchi stratigrafik shurf (qatlamlarno o'rganish sinov quduqlari) qazilganini (V.A. Kozlovskiy, K.A. Shayko, G. Maydinova) alohida qayd etish zarur. 80-yillar oxirida muzey hodimlari N.Skugarova va K.Sheyko Termizshohlar saroyini qazish ishlarini yangidan boshladi va o'rta asrlar rassomligi bo'yicha ilk parchalarni qo'lga kiritishdi.

Termiz o'lkashunoslari hamda olimlari chop etgan maqola va kitoblar yuzaga kela boshladi. V.A. Kozlovskiy 1959-yildayoq Termiz shahrining qadimgi davrlardan XX asrning 50-yillari oxirlarigacha bo'lgan davrini tavsiflagan risola chop ettirdi. 1969-yilda S.M. Zaxarovning qisman Termiz tarixiga bag'ishlangan kitobi dunyoga keldi. "O'zbekiston shaharlari" jamoa asarida shahar tarixi bo'yicha ayrim ma'lumotlar uchraydi. Bu kitob ma'lumotnoma xarakteriga ega bo'lib, O'zbekiston tarixi bo'yicha umumlashtiruvchi tadqiqotlarni o'z ichiga olgan.

Shaharning Ikkincha Jahon urushidan keying tarixi M. Aliqulovning asarlarida yoritilgan. U Sovet tarixnavisligining shaharlar tarixi muammolari ni o'rganish tajribasiga tayangan.

E.V. Rtveladze 1969-yil Amir Temur va Xalil Sulton tangalarining Termizdan topilgan xazinasiga bag'ishlangan maqola chop ettirdi. Keyinchalik mazkur muallif Shimoliy Baqtriya-Toxariston arxeologiyasi, tarixi bo'yicha ko'plab asarlarni e'lon qildi. A.Valiyev Termizning suv bilan taminlanish masalalarini tadqiq qilgan.

Zulkifr me'moriy majmui ilmiy adabiyotda E.V Rtveladze va Z.A. Arshavskayalar 1978-yilda birgalikda e'lon qilgan maqolada eng to'la o'rganilgan. Mualliflar mujassamot alomatlari hamda bezak unsurlarini tahlil qilish asosida u XI asrga oid degan xulosaga keldilar. Ularning fikricha, Zulkifr arxitekturası uslubiy

xususiyatlari hamda bezagida Xurosonning ta'siri seziladi (85). D. Mirzayev fikricha, Zulkifri XI asrda G'aznaviylar davrida qurilgan. Amudaryo ustidan payg'ambarorol orqali o'tkazilgan ko'priklar aynan shu davrda ishlab turgan.

XX asrning 70-yillari oxiridan Eski Termiz shahrida Sh.R. Pidayev rahbarligidagi Termiz arxeologik otryadining ishi boshlandi, bu otryad Termiz tarixini o'rganishga katta hissa qo'shdi. Jumladan, TAB olimlari tomonidan Eski Termiz qal'asida ikki stratigrafik quduq qazildi, natijada madaniy qatlamlarning izchil stratigrafiya almashinuvi to'g'risida ma'lumotga ega bo'lindi, shahriston va raboddagi ayrim binolarda qazish ishlari amalga oshirildi, shuningdek Eski Termizning mudofaa tizimi tadqiq qilindi. Natijada shaharning rivojlanish dinamikasini aniqlash imkoniga ega bo'lindi (Sh.R. Pidayev, Sh.R. Rahmonov, T.A. Annayev).

Ushbu ishlar natijalari bo'yicha maqolalar e'lon qilindi, nomzodlik dissertatsiyalar yozildi (Sh. Rahmonov, S. Mustafoqulov). Ular orasida Sh.R. Pidayevning maqolalari alohida ahamiyatga ega. Bu olim tarix fanida eng dastlabki manzilgohning yuzaga kelishini ilk bor ko'rsatdi. Yunon-Baqtriya davri manzilgohlarining tuzilishi va rivojlanishini tavsifladi, Termiz rivojlanishining eng dastlabki bosqichidagi turli-tuman buyumlar, ayniqsa, keramikani e'lon qildi. Termiz o'rnidagi Oks Iskandariyasining joyini arxeologik materiallarga tayanib aniq asoslashga urindi. Ungacha bu ishni V.Tari yozma ma'lumotlar asosida qilgandi.

Shunday qilib, Sh.R. Pidayevning ushbu tadqiqoti Termiz tarixida ilgari ilmiy asarlarda ko'rilmagan butkul yangi faktlarni ochib berdi. Ulat Termiz tarixini o'rganishga qo'shilgan muhim hissa bo'lib, natijada Termiz tarixi yangicha davrlashtirildi. Bu: 1) qadimgi Baqtriya; 2) yunon-baqtriya; 3) kushon; 4) ilk o'rta asrlar davri va 5) rivojlangan o'rta asrlar davrini o'z ichiga oladi. TABning boshqa olimlari- K.A. Abdullayev, Sh. Rahmonov, T. Annayev, S. Mustafoqulovlarning tadqiqotlari ham Termiz tarixi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asrning 80-yillarida Eski Termiz shahridagi Toshkentdagi Oybek nomli tarix muzeyining L.I Albaum rahbarligidagi ekspeditsiyasi ish olib bordi. Ekspeditsiya Eski Termiz rabodidagi xristianlar ibodatxonasi deb hisoblangan binoni, shuningdek alohida ob'ektlarni, jumladan, Qoratepadan janubda joylashgan novuslarni o'rgandi.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, Termiz tarixini o'rganishda yangi bosqich boshlandi. Termizlik tarixchi olimlar, adiblar va o'lkashunoslarning ko'plab xilma-xil asarlari paydo bo'lgani bu davrning o'ziga xos xususiyatidir. Ayni mahalda shuni ham takidlash, viloyat muzeyi xodimlari Toshkent va Samarqand olimlari bilan olimlari bilan hamkorlikda tayyorlagan "Surxondaryo o'lkashunosligi" ("Kraevedenie Surxandaryi") birinchi maxsus kitobi 1989-yildayoq chop etilgandi. Sh. Kamoliddinovning arab tarixchilarining Termiz to'g'risidagi ma'lumotlari keltirilib, taxlil etilgan kitobi bu davrning katta yutug'i bo'ldi. Sh.rahmonov Eski Termiz mudofaa tizimini tadqiq qildi, S. Mustafoulov qadimgi Termiz antropologiyasini, Z.A Xoliqov esa Termizning XVI-XIX asrlardagi tarixi va arxeologiyasini o'rganishdi. Musulmon ma'naviy va badiiy madaniyatining turli jihatlariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya ilk bor o'tkazilmoqda.

Turli mamlakatlar olimlari bilan hamkorlikda arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etilishi ushbu bosqichning yana boshqa xarakterli xususiyatidir.

Chunonchi, Eski Termiz shahrida 1994-yildan buyon P. Lyarish va Sh. Pidayev raxbarligida o'zbek-fransuz qo'shma ekspeditsiyasi ish olib bormoqda. 1999-yildan boshlab o'zbek-yapon qo'shma ekspeditsiyasi (K. Kato, Sh. Pidayev) tomonidan Qoratepani tadqiq qilish ishi yangidan boshlandi, uning ayrim natijalari yapon tilida maxsus risolada e'lon qilindi. Rossiya olimlari Qoratepaga katta ahamiyat berayotganini ham takidlab o'tish zarur. Chunonchi, V.V. Vertogradova tomonidan Qoratepadagi lavxalar tahliliga bag'ishlangan kitob, B.V Staviskiy tomonidan esa O'rta Osiyoda buddizmning taqdiriga bag'ishlangan monografiya e'lon qilindi. Bu monografiyada Termizdagi budda yodgorliklariga katta o'rin ajratilgan. T.K. Mkrtichev Qoratepa budda haykaltaroshligi va rassomligini tahlil etishga bag'ishlangan ancha-muncha maqola, shu jumladan ingliz tilida ham chop ettirdi.

Termiz to'g'risidagi numizmatik tadqiqotlarni, ayniqsa, E.A. Davidovich, B.I. Vaynderg, E.V. Rtveladze, B.D. Kochnev, A.X. Otaxo'jayev, M.N. Fedorov, Sh.R. Pidayev asarlarini takidlab o'tish zarur. Ularda qadimgi davr va o'rta asrlarda Termizdagi pul munosabatlari tasvirlangan. O'rta asrlarda bu shaharda yangi zarb qilingan pullar aniqlandi, tangalar asosida ushbu shahar tarixi bo'yicha yangi

ma'lumotlar olindi. A.A. Semyonov, V.V. Bartold, M.E. Masson tomonidan Termiz ma'muriy yodgorliklarini epigrafik o'rganish bo'yicha boshlangan ish B.D. Kochev tomonidan davom ettirildi. Natijada ularning ayrimlarining qaysi tarixiy shaxsga mansubligi to'g'risida fanda qoida tusiga kirib qolgan fikrlar qayta ko'rib chiqildi. Azamat Ziyoning o'zbek davlatchiligi tarixiga bag'ishlangan umulashma asarida Termiz tarixiga ancha joy ajratilgan.

Termizda tug'ilib o'sgan Abu Abdulloh Hakim at-Termiziy va Abu Iso at-Termiziy singari buyuk shaxslar va ularning ma'naviy merosi olilarning e'tiborini qattiq tortmoqda.

Ushbu asar Termiz tarixini o'rganish bo'yicha barcha muammolarni qamrab olmasligini yana bir bor takidlashni istardik. Bu muammolar ancha keng vaxar tomonlama monografik tadqiqot o'tkazishni taqozo etadi. Termiz o'rganish darajasiga ko'ra O'rta Osiyoning Samarqand va Marv singari buyuk shaharlari bilan bir qatorda turadi, ayrim masalalar bo'yicha esa ulardan ustunroq hamdir.

Yuqorida bayon etilganlar Termizning tarixiy madaniy o'tmishini o'rganishda bir necha avlodlar tomonidan uch yuz yildan ham ziyodroq vaqt davomida olib borilgan tadqiqot ishlari naqadar uzoq davom etgani va serunum bo'lganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. Toshkent, 1993, 76-77 betlar.
2. Masson M.E. Gorodi Starogo Termeza i ix izuchenie. Trudy Uzbekistanskogo filiala AN SSSR. Seriya 1. Istoriya, arxeologiya. Termezskaya arxeologicheskaya kompleksnaya ekspeditsiya 1936. Tashkent, 1940, str. 10.
3. Nekrasova Ye. G., Filimonov V. M. Xonako v ansamble Sultan-Saodat. Kraevedenie Surxandari. — Tashkent, 1989, str. 86-92.
4. Temir Darvozaning mo'g'ulcha nomlanishi. Hozirgi Boysun tumanida, Darband va Sho'rob qishloqlari oralig'ida joylashgan (Qarang: S.Tursunov, I.Umarov va boshqalar. O'zbekistonda toponimik nomlar va ularning tarixi, Termiz, 2017, 82-89 betlar).